

ЕКОНОМІЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ ЯК ПОКАЗНИК ІНТЕГРОВАНОСТІ КРАЇН

У статті розглянуто базову систему показників інтегрованості країн до світового економічного простору, досліджено еволюцію поняття «конвергенція» та її основні індикатори як показника. Автором надано рекомендації щодо побудови інтегральної матриці конкурентоспроможності.

The article gives full coverage to the questions of basic indicators system of integration countries into the global economy, the economic convergence as a key indicator and indicators as a measure of convergence are investigated. Recommendations concerning forming the integral matrix of competitiveness are made by the author.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Початок третього тисячоліття було ознаменовано посиленням розвитку світових продуктивних сил, що, у свою чергу, стало відповідним каталізатором інтеграційних процесів у національних економічних системах. Сьогодні основу інтеграції складає не лише стихійний процес взаємозалежності національних економік, але й об'єктивна необхідність у взаємоадаптації та спільному контролі і регулюванні економічних процесів у масштабах інтеграційного господарського комплексу. Відтак, ефективність вищезазначеного контролю та регулювання значно залежить від рівня розвитку та ефективної структури національних економічних, соціальних та правових систем. У свою чергу, формування ефективної структури національної економічної системи залежить від узгодженості інтересів на міжнародному рівні з іншими країнами, різними за ступенем розвитку та інтеграції до глобальної економічної системи. Отже, йдеться про багатовекторну інтеграцію, яка передбачає не лише появу нових форм організації ринкового, митного та валютного простору, але й зближення та взаємоприспосовування національних економічних систем.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Зазначеній проблематиці приділялася значна увага як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Зокрема, значний внесок у розробку питання зробили А. А. Сищук [1], Т. Ковалік [2], Н. Ландрет, Д. С. Коландер [3], Дж. Гелбрейт [4], В. Бакінгем [5], М. Марини [6], О. В. Булатова [7], М. М. Корнев [8], К. Г. Григорян [9], Е. Ю. Вінокуров Е. Ю. [10] та багато інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Виходячи із вищезазначеного, сучасні умови господарювання висувають об'єктивну необхідність у дослідженні індикаторів вимірювання вищезазначених процесів. Одним із таких індикаторів можна вважати конвергенцію, яку сучасна наукова спільнота трактує як зближення рівнів економічних стандартів провідних індустриальних держав і тих, що їх економічно «наздоганяють».

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сутності поняття «конвергенція», її основних індикаторів, а також оцінка базової системи показників інтегрованості країн до світового економічного простору, що дозволить обґрунтувати та запропонувати найбільш універсальну методику розрахунку ефективності регіональної економічної інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «конвергенція» запозичене із природознавства, де воно пояснює виникнення в процесі еволюції у відносно далеких груп організмів спільних рис у будові та функціях унаслідок їхньої життєдіяльності за подібних умов навколишнього середовища. Зарубіжні економісти та соціологи (Я. Тінберген, Е. Гідденс, Дж. Сакс та ін.) застосували цей термін до аналізу явищ суспільного життя, стверджуючи, що різні економічні системи під впливом сучасного індустриального розвитку

набувають спільних рис, зближуються, зливаються у «змішане суспільство», яке буде втілювати наявні у них переваги [1, с.168].

Необхідно відзначити, що аналіз економічної літератури показав відсутність єдиного підходу до теоретичного обґрунтування сутності поняття «конвергенція». В економічній теорії вперше це поняття з'явилося ще у 1940–50-х роках та було запозичене із теорії систем і конвергенції [11, с.50]. І хоча над трактуванням сутності зазначеного явища працювало не одне покоління видатних науковців, тогочасна дефініція терміну «конвергенція» майже не відрізняється від теперішньої. Відтак, найбільш поширеною можна вважати дефініцію, в якій використовуються слова «наближення», «подібність» чи «уподібнення», які вживають під час аналізу соціально-економічного простору окремих країн [11, с.51].

Що ж стосується самої теорії конвергенції, то вона розвивалась досить неоднозначно. У повоєнні роки, що характеризувалися становленням блоку капіталістичних та блоку централізовано планових економік, дискусія про конвергенцію проводилася у руслі подібності цих двох систем [2, с.25]. У наступні кілька десятиліть, найрізноманітніші концепції, підходи та теорії характеризували конвергенцію у більш широкому розумінні, тобто у розрізі поточних змін тогочасної економіки. Така тенденція одночасно торкалася як питання порівняння капіталістичних економік з соціалістичними, так і порівняння лише економік капіталістичних країн в контексті концепції держави добробуту [3, с.25]. Як наслідок, поняття «конвергенція» описувало вже будь-які зміни, що відбувалися в суспільно-економічній сфері досліджуваних країн. До цього періоду можна віднести:

- 1) технологічний варіант «конвергенції» американця Дж. Гелбрейта, який майбутнє індустріальної системи пов'язував з конвергенцією двох систем. У своїй теорії до проблеми конвергенції двох систем він підходив з погляду розмірів виробництва, його техніко-організаційної сторони та ігнорував відмінності у сферах власності. Він зазначав, що ніщо не надасть кращої можливості зазирнути у майбутнє індустріальної системи, ніж встановлення факту конвергенції. Злиття двох систем він вбачав як результат розвитку однакової технологічної структури виробництва. Неминучість «конвергенції» Дж. Гелбрейт пояснював тим, що великі масштаби сучасного виробництва притаманні розвинутих капіталістичним і соціалістичним країнам, потребують «приблизно схожої системи планування і організації» [4];
- 2) голландський варіант трактування процесу «конвергенції» Я. Тінбергена, який був представлений як «сприйняття» певних принципів і «переборення» інших, що у результаті призведе до наближення систем «Сходу і Заходу» і, як наслідок, до виникнення «змішаної системи», яка уможливить досягнення суспільного оптимуму;
- 3) соціологічна аргументація «конвергенції» П. Сорокіна, яка полягає у визначенні спільних рис двох систем в галузі виховання, освіти, культури, мистецтва, науки тощо;
- 4) американське трактування конвергенції В. Бакінгема, який вбачав у ній «єдиний загальний економічний лад» на капіталістичній основі [5] та ін.

Незважаючи на різноманітність підходів та трактувань теорії «конвергенції» того часу, більшість теоретиків «конвергенції» пропагували ідею зближення соціалізму і капіталізму, під якою насправді мали на увазі поглинання соціалізму капіталізмом.

Ближче до 80-х років конвергенція в економічних дослідженнях набуває значно вужчого значення, що пояснюється виникненням неокласичної теорії Р. М. Салоу та її подальшим модифікуванням, яка звернула увагу економістів на проблематику зіставлення рівнів виробництва бідних та багатих країн.

Огляд спроб трактування конвергенції представниками різних напрямів економічної теорії дозволяє зазначити, що існуючі визначення цього поняття мають фрагментарний характер, який стосуються лише окремих аспектів змін сучасних економік, наприклад: конвергенції (подібності) зростання і/або економічного розвитку, конвергенції (уподібнення) систем і/або фінансових ринків, конвергенції (зближення) моделей капіталізму, конвергенції (уніфікації) стилів життя і моделей споживання, а також конвергенції (схожості) управління адміністративною державою між країнами світової економіки. Саме тому відсутні дефініції,

а також їх систематика, які б реагували на цілісні (холічні) зміни, що відбуваються в економіках порівнюваних груп країн [11, с.52].

Сучасна інтеграція національних економічних систем, спираючись на неекономічні галузі суспільних наук, відносить конвергенцію до взаємного наближення країн з урахуванням сфери існування індивіда та суспільства, що й репрезентує сучасний інтердисциплінарний підхід до конвергенції. Головною особливістю такого підходу є набуття подібної будови і функцій неспорідненими організаціями, тобто які мають різне походження внаслідок пристосування до умов схожого середовища проживання [6, с.317]. У рамках сучасного підходу, поширення набули дві концепції конвергенції – так звані бета- та сигма-конвергенції.

Концепція бета-конвергенції визначає конвергенцію як процес «нарощування», при якому країни з нижчим рівнем розвитку мають більш високі темпи економічного зростання. Другий тип конвергенції, тобто сигма-конвергенція, визначається як зменшення в часі дисперсії розподілу ВВП на душу населення або іншого показника доходу по виборці країн або регіонів [12, с.1].

Незважаючи на те, що комплексний аналіз регіональних інтеграційних процесів між окремими країнами світу, який характеризуються різним ступенем глибини та швидкості, виступає пріоритетним явищем, яке потребує вивчення та опису, в науковій економічній літературі немає єдиного підходу до визначення основних індикаторів, показників та критеріїв виміру економічної конвергенції.

Конвергенція в економічних відносинах у міжнародному поділі праці означає синхронізацію основних макроекономічних параметрів, зумовлених структурою різних за рівнем розвитку економічних систем, що адаптуються до умов єдиної для всіх глобальної економічної системи, тобто відбувається диференціація структури світової економіки шляхом поділу цілого на різноманітні форми і щаблі розвитку. Критерії конвергенції у цьому розрізі представляють програмно-цільові орієнтири, максимальна відповідність яким дозволяє країнам реалізувати багатовекторну інтеграцію з безліччю країн одночасно в різних формах і на паритетних засадах [8, с.2]. Отже, сьогодні економічна конвергенція, яка оцінює ступінь наближення економіки окремої країни чи груп країн, виступає специфічним показником готовності їх до інтегрування у світовий економічний простір.

Оцінюючи ступінь наближення економік, використовують поняття реальної та номінальної конвергенції. Перша визначається за величиною реального ВВП на душу населення (повинні зникати відмінності в рівнях добробуту країн перехідного типу та розвинених країн Європи) [1, с.168], друга – за сукупністю п'яти критеріїв, які були сформульовані в Маастрихтському договорі та Протоколі № 6 до нього, де було визначено, що:

- країна повинна мати рівень інфляції, який не перевищує більш ніж на 1,5% середній показник для трьох країн з найнижчими темпами інфляції;
- країна повинна мати дефіцит бюджету, що не перевищує 3% ВВП;
- державний борг не повинен перевищувати 60% ВВП;
- процентна ставка не повинна перевищувати рівень, середній для трьох країн з найнижчими темпами інфляції, більш, ніж на 2 процентні пункти;
- країна повинна брати участь у системі спільного регулювання коливання валютних курсів не менше 2 років без девальвації (на момент підписання угоди межа коливань становила 2,25%, для італійської ліри і англійського фунта – 6%) [13].

Проте, зазначені критерії не можуть вважатися універсальними, адже процеси економічної конвергенції, які було необхідно прискорити з метою валютного об'єднання Європи, мали відносно штучний і суто керований характер. Більш того, описані критерії конвергенції є номінальними показниками, які більшість економістів вважають ані необхідними (оскільки країни з різними темпами інфляції можуть мати подібні структури економік), ані достатніми (оскільки країни з подібними темпами інфляції

можуть мати різні структури економік) для створення справно функціонуючої інтеграційної структури [14, с.4].

Отже, сучасна наукова спільнота для оцінки інтеграційних процесів використовує комплексно певні статистичні елементи кількісного та якісного характеру, які й складають загальну систему показників економічної інтеграції та дозволяють оцінити ступінь конвергенції досліджуваної структури. Така система показників включає поряд з індикаторами глобальної інтеграції значну кількість абсолютних, відносних, структурних та інших показників вимірювання регіональної економічної інтеграції, що пояснюється зростанням важливості внутрішньорегіональної торгівлі. У загальному вигляді зазначену систему показників наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Базова система індикаторів регіональної економічної інтеграції [9; 15]

Категорія	Показник	
	Абсолютні	Відносні
Загальна	<ul style="list-style-type: none"> кількість країн-учасниць; чисельність населення країн-учасниць; розміри економік країн-учасниць (ВВП); сукупний експорт / імпорт. 	<ul style="list-style-type: none"> відносні розміри економік країн-учасниць (частка в ВВП); частка населення угруповання у загальній чисельності населенні світу; рівень соціально-економічного розвитку (ВВП на душу населення); темпи економічного розвитку (темпи приросту ВВП); частка у світовому експорті/імпорті.
Статичні показники	<ul style="list-style-type: none"> бюджетний дефіцит; зовнішній борг. 	<ul style="list-style-type: none"> відношення бюджетного дефіциту до ВВП; відношення зовнішнього боргу до ВВП.
Факторів виробництва	<ul style="list-style-type: none"> обсяг внутрішньорегіональних ПП; чисельність внутрішньорегіональних мігрантів. 	<ul style="list-style-type: none"> частка внутрішньорегіональних ПП; частка внутрішньорегіональних мігрантів; концентрація внутрішньорегіональних ПП;
Товарів та послуг	<ul style="list-style-type: none"> обсяги внутрішньорегіональної торгівлі. 	<ul style="list-style-type: none"> частка внутрішньорегіональної торгівлі в загальній торгівлі угруповання; інтенсивність внутрішньорегіональної торгівлі; концентрація внутрішньорегіональної торгівлі.
Динамічні показники	<ul style="list-style-type: none"> синхронізація та кореляція економічних циклів (темів приросту ВВП); конвергенція темів інфляції; конвергенція процентних ставок; динаміка валютного курсу. 	

Серед основних методологічних розробок зазначеного розрізу варто також відмітити такі статистичні дослідження міжнародних організацій:

- 1) проект ОЕСР «Вимірювання глобалізації» [16];
- 2) система індикаторів Євразійської інтеграції ЄАБР [10];
- 3) спеціальна програма Університету ООН «Порівняльні дослідження регіональної інтеграції» [17];
- 4) методологія статистичних довідників UNCTAD та WTO [18; 19; 20];
- 5) статистичні видання Світового банку «Індикатори світового розвитку» [21] та ін.

Більшість із них засновані на чотирьох групах індикаторів, які використовує Світовий банк у власних дослідженнях (табл. 2).

Таблиця 2

Основні індикатори конвергенції Світового банку [21]

Група індикаторів	Індикатори
Глобальних інтеграційних зв'язків	<ul style="list-style-type: none"> • зовнішньоторговельний оборот (по відношенню до ВВП); • експорт та імпорт послуг (по відношенню до ВВП); • різниця в темпах зростання реальної торгівлі та реального ВВП; • сукупний рух приватного капіталу (по відношенню до ВВП); • чистий відтік і приплив прямих іноземних інвестицій (по відношенню до ВВП); • міграційне сальдо; • міжнародні грошові перекази працівників (по відношенню до ВВП).
Регіональних інтеграційних зв'язків	<ul style="list-style-type: none"> • сукупний експорт; • внутрішній експорт; • відсоткова частка у світовому експорті; • відсоткова частка внутрішнього експорту торгових блоків у їх сукупному експорті.
Торгової інтеграції	<ul style="list-style-type: none"> • відношення сукупної торгівлі товарами та послугами до ВВП; • відсоткова частка внутрішнього експорту торгових блоків у їх сукупному експорті; • відсоткова зміна частки країни у світовій торгівлі; • сукупна частка країни на світових ринках товарів і послуг; • торговий баланс, зовнішньоторговельний баланс і баланс послуг по відношенню до ВВП; • баланс зовнішньої торгівлі товарами по відношенню до ВВП.
Світової торгівлі	<ul style="list-style-type: none"> • товарний експорт (імпорт); • сільськогосподарський експорт (імпорт); • несільськогосподарський експорт (імпорт); • експорт (імпорт) продукції добувної промисловості та мінерального палива; • експорт (імпорт) послуг; • експорт (імпорт) транспортних послуг; • експорт (імпорт) інших послуг.

І хоча такий підхід має всеохоплюючий характер, він більше характеризує стан зовнішньоекономічної діяльності ніж конвергенцію та готовність до поглиблення інтеграційних процесів. Тому, аналізуючи ступінь інтегрованості країн варто користуватися системою показників, яку розробив Євразійський банк розвитку для аналізу євразійської інтеграції (табл. 3).

З урахуванням сучасного підходу до конвергенції, який включає особливості сфери існування індивіду та суспільства, базовими макроекономічними показниками, що визначають ступінь конвергенції можна вважати:

- ВВП на душу населення;
- темпи зростання ВВП за рік;
- частка зовнішнього боргу у ВВП;
- середньорічний рівень інфляції;
- зовнішньоторговельний оборот (по відношенню до ВВП);
- відсоткова частка в світовому експорті;
- індекс споживчих цін, % до попереднього року;
- міграційне сальдо.

Основні індикатори конвергенції ЄАБР [9]

Група індикаторів	Індикатори
Інтеграції ринків	<ul style="list-style-type: none"> • частка внутрішньорегіональної торгівлі у сукупному зовнішньоторговельному обороті; • частка внутрішньорегіональної торгівлі в сукупному ВВП регіону; • частка трудових мігрантів регіону, що працюють в інших країнах (в сукупному населенні регіону).
Конвергенції економічних систем	<ul style="list-style-type: none"> • ВВП на душу населення; • темпи зростання ВВП за рік; • середня ставка по депозитах (середня ставка по кредитах); • частка витрат консолідованого бюджету у ВВП; • частка зовнішнього боргу у ВВП; • темпи зростання курсу національної валюти до долара США за рік; • середньорічний рівень інфляції.

Кожний із вищезазначених індикаторів лише фрагментарно оцінює рівень схожості країн, тому розрахунок та порівняння показників країни, що інтегрується, та інтегрованих країн повинен проводитися у динаміці. А для впевненості у правильності висновків можна за даними макроекономічними показниками скласти інтегральну матрицю конкурентоспроможності, інтегральний показник якої відобразить реальне місце країни щодо угруповання.

Отже, інтегральна матриця на основі вищезазначених показників буде мати такий вигляд (табл. 4 та 5):

Таблиця 4

Інтегральна матриця конкурентоспроможності

	ВВП на душу населення	Темпи зростання ВВП за рік	Частка зовнішнього боргу у ВВП	Середньорічний рівень інфляції	Зовнішньоторговельний оборот (по відношенню до ВВП)	Відсоткова частка в світовому експорті	Індекс споживчих цін, % до попереднього року	Міграційне сальдо
Найбільш розвинена країна інтеграційного угруповання	a₁₁	a₁₂	a₁₃	a₁₄	a₁₅	a₁₆	a₁₇	a₁₈
Найменш розвинена країна інтеграційного угруповання	a₂₁	a₂₂	a₂₃	a₂₄	a₂₅	a₂₆	a₂₇	a₂₈
Країна, що інтегрується	a₃₁	a₃₂	a₃₃	a₃₄	a₃₅	a₃₆	a₃₇	a₃₈
Вага параметру (k)	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125

Після розрахунку/включення параметрів до матриці № 1, розрахуємо другу матрицю за принципом $b_{11}=a_{31}/a_{11}$ (табл. 5).

Інтегральна матриця конкурентоспроможності

	ВВП на душу населення	Темпи зростання ВВП за рік	Частка зовнішнього боргу у ВВП	Середньорічний рівень інфляції	Зовнішньоторговельний оборот (по відношенню до ВВП)	Відсоткова частка в світовому експорті	Індекс споживчих цін, % до попереднього року	Міграційне сальдо
Найбільш розвинена країна інтеграційного угруповання	b_{11}	b_{12}	b_{13}	b_{14}	b_{15}	b_{16}	b_{17}	b_{18}
Найменш розвинена країна інтеграційного угруповання	b_{21}	b_{22}	b_{23}	b_{24}	b_{25}	b_{26}	b_{27}	b_{28}
Країна, що інтегрується	-	-	-	-	-	-	-	-
Вага параметру (k)	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125

Значення інтегрального показника розраховують за формулою:

$$K_{int} = \sum b_i * k \quad (1)$$

де $\sum b_i$ – сума розрахованих показників матриці № 2;
k – вага кожного параметру матриці № 2.

Розрахувавши значення показника для найменш та найбільш розвинених інтегрованих країн, отримаємо інтервал. Попередньо прийнявши значення інтегрального показника країни, що інтегрується, за 1, та на основі отриманого інтервалу можна зробити висновок про те, наскільки конверговані країни, що аналізуються.

Висновки і перспективи подальших розробок. На сучасному етапі економічного розвитку досконала методологічна база оцінки та вимірювання економічних процесів та явищ безперечно має пріоритетну роль. Отже, економічна конвергенція, яка оцінює ступінь наближення економіки окремої країни чи груп країн, виступає специфічним показником готовності їх до інтегрування у світовий економічний простір, а відтак представляє науковий інтерес з огляду на глобалізацію та інтернаціоналізацію економічних відносин. Значна ступінь розробки проблематики та різноманітність підходів у визначенні основних індикаторів конвергенції як показника засвідчують не лише виправдану важливість досліджуваного питання, але й відсутність уніфікованого підходу до оцінки ступеня інтегрованості країн у світовий економічний простір. Незважаючи на це, більшість варіантів оцінки мають дещо спільне, а саме: по-перше, більшість методик містять найбільш ефективний механізм стиснення доступної інформації щодо будь-якого регіонального угруповання; по-друге, усі вони дозволяють розрахувати інтегральні показники ефективності інтеграційних процесів; по-третє, вони одночасно виконують комплексний аналіз та систематизацію статистичного матеріалу, що дозволяє обґрунтовано оцінити ефективність регіональної економічної інтеграції. Таким чином, не зважаючи на те, який із варіантів оцінки інтегрованості буде застосовано, за допомогою певного набору індикаторів можна досліджувати ступінь схожості двох чи декількох економічних систем, а отже і явище конвергенції, яка й виступає універсальним показником інтегрованості країни до економічного простору.

Список використаної літератури

1. Сищук А. А. Економічна конвергенція: європейський контекст для України / А. А. Сищук, К. Ю. Деделюк, Л. І. Мотовильська // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2008. – № 6. – С. 168–172.

2. Конвергенція економічних моделей Польщі та України: [монографія] / [за заг. ред. Д. Г. Лук'яненко, В. І. Чужиков, М. Г. Вожняк та ін.]. – К.: КНЕУ, 2010. – 719 с.
3. Kowalik T. Współczesne systemy ekonomiczne: powstawanie, ewolucja, kryzys / T. Kowalik. – Warszawa: Wyd. WSPiZ im. L. Koźmińskiego, 2000. – 355 p.
4. Landreth H. Historia myśli ekonomicznej / H. Landreth, D. C. Colander. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 2012 (copyright 2005). – 595 p.
5. Гэлбрейт Д. Новое индустриальное общество / Д. Гэлбрейт. – М., 1969. – 453 с.
6. Bakingham W. S. Theoretical Economic Systems. A Comparative Analysis / W. S. Bakingham. – N.Y., 1958. – 484 p.
7. Словарь иностранных слов / [под ред. И. В. Лехина, С. М. Локшиной, Ф. Н. Петрова, Л. С. Шаумяна]. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 784 с.
8. Marini M. Convergence of candidate countries to European Union: an analysis on industrial production using dynamic factor model [Electronic source] / M. Marini. – Working papers and studies, European Commission, 2004. – 11 p. – Access: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-DT-04-006/EN/KS-DT-04-006-EN.PDF.
9. Булатова О. В. Методичні підходи дослідження торгово-економічної складової регіональних економічних процесів / О. В. Булатова // Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ: сб. науч. трудов. – Стамбул-Донецк: ДонНУ, РФ НИСИ, 2010. – С. 82–86.
10. Корнев М. М. Методи дослідження конвергенції економічних систем [Електронний ресурс] / М. М. Корнев. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_ep/2012_1/files/EC112_03.pdf.
11. Article 109j, Treaty on European Union [Electronic source] // Official Journal of the European Communities. – № 191. – 29 July 1992. – Access: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>.
12. Van de Coevering C. Structural convergence and monetary integration in Europe [Electronic source] / Van de Coevering C. – De Nederlandsche Bank // MEB Series. – № 20. – December, 2003. – Access: <http://econpapers.repec.org/paper/dnbmebser/2003-20.htm>.
13. Measuring Globalisation: OECD Handbook on Economic Globalisation Indicators – 2005 [Electronic source]. – 235 p. – Access: <http://www.observatorioconstruccion.com/ficheros/cee13d7dabaa2832808af23bb2a815a6.pdf>.
14. Григорян К. Г. Система индикаторов региональной экономической интеграции [Электронный ресурс] / К. Г. Григорян // Российский экономический интернет-журнал АТиСО. – М.: АТиСО, 2012. – Режим доступа: <http://www.erej.ru/Articles/2012/Grigorian.pdf>.
15. OECD Economic, Environmental and Social Statistics [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.oecd.org/document/0,3746,en_2649_201185_46462759_1_1_1_1,00.html.
16. Система индикаторов евразийской интеграции / [Е. Ю. Винокуров, А. М. Либман, Ф. Ломбарджи, Н. В. Максимчук]. – Алматы, 2009. – 160 с.
17. Comparative Regional Integration Studies (UNU-CRIS) [Electronic source] // Annual Report – 2008. – Brugge, Belgium: United Nations University-Comparative Regional Integration Studies, 2008. – 37 p. – Access: <http://www.cris.unu.edu/Annual-Reports.63.0.html>.
18. UNCTADSTAT: Methodology and Classification [Electronic source]. – Access: <http://unctadstat.unctad.org/UnctadStatMetadata/Classifications/Methodology&Classifications.html>.
19. WTO International Trade Statistics [Electronic source]. – Access: http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its_e.htm.
20. Concepts and definitions [Electronic source] // Eurostat metadata. – Access: http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_NOM&StrGroupCode.
21. World Development Indicators [Electronic source] // The World Bank. – Access: <http://data.worldbank.org/indicator/all>.

Прийнято до друку 23.09.2013